

Grounds for Divorce: A Case Study on Gaslighting

Supatida Sittirattanapong

Student in Master of Laws, Faculty of Law, Rangsit University

supatida.s63@rsu.ac.th

Original article

OPEN ACCESS:

Sittirattanapong, S. Grounds for Divorce: A Case Study of Gaslighting. *Public Health Policy and Laws Journal*. retrieved from https://so05.tci-thaijo.org/index.php/journal_law/article/view/281656

Received: 19 June 2025

Revised: 3 July 2025

Accepted: 10 July 2025

Abstract

The objective of this study was to examine the act of gaslighting between spouses as a potential ground for divorce under Section 1516 of the Thai Civil and Commercial Code. The research focused on the challenges related to the definition of gaslighting, the interpretive scope of divorce grounds in Thai law concerning such conduct, the process of proving gaslighting behavior as a ground for divorce, and the legal remedies available to victims after divorce. The study employed documentary research method, analyzing the Thai legal provisions in comparison with relevant legal theories, statutes, and judicial precedents from the United Kingdom and Singapore. The analysis sought to derive conclusions and propose a Thai legal reform.

The findings indicated that the current grounds for divorce under Section 1516 of the Civil and Commercial Code did not adequately encompass cases of gaslighting. This is because gaslighting involves psychological and emotional abuse, which may not always manifest through overt or severe acts, thus failing to align with the existing legal criteria. The study recommends amending the Civil and Commercial Code to explicitly recognize gaslighting as a valid ground for a divorce. Furthermore, it proposes the inclusion of legal entitlements for the affected spouse to receive psychological rehabilitation compensation from the liable party.

Keywords: Gaslighting ; Emotional or Psychological Abuse ; Grounds for Divorce

เหตุฟ้องหย่า : กรณีศึกษาการปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting)

ศุภิตา สิทธิรัตนพงศ์

นักศึกษาลัทธิไตรสิกขาธรรมมหาบัณฑิต คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต

supatida.s63@rsu.ac.th

นิพนธ์ต้นฉบับ

วันรับ 19 มิถุนายน 2568

วันแก้ไข 3 กรกฎาคม 2568

วันตอบรับ 10 กรกฎาคม 2568

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงการกระทำการปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ ระหว่างคู่สมรส ในการนำมาพิจารณาเป็นเหตุฟ้องหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1516 โดยเป็นการศึกษาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัญหาในการกำหนดคำนิยามของการปั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ ปัญหาขอบเขตการตีความเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายของประเทศไทยในกรณีการปั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ ปัญหาการพิสูจน์พฤติการณ์การปั่นหัวหรือควบคุมจิตใจเพื่อนำมาใช้เป็นเหตุฟ้องหย่า และปัญหาการเยียวยาคู่สมรสที่ถูกปั่นหัวหรือควบคุมจิตใจภายหลังการหย่า ซึ่งใช้วิธีการวิจัยเอกสารในการศึกษา โดยศึกษาเปรียบเทียบบทบัญญัติตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของไทย กับ แนวคิดทฤษฎี กฎหมาย และแนวคำพิพากษาของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์ และนำข้อมูลที่ได้มาทำการวิเคราะห์ เพื่อหาข้อสรุปและเสนอแนวทางในการพัฒนากฎหมายของประเทศไทย

ผลการศึกษาพบว่าเหตุฟ้องหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 ยังไม่ครอบคลุมถึงกรณีการปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ เนื่องจากลักษณะของการปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ เป็นการกระทำละเมิดต่ออารมณ์และจิตใจของผู้ถูกกระทำ ซึ่งไม่จำเป็นต้องมีการกระทำที่รุนแรงหรือพฤติการณ์ที่ร้ายแรงเสมอไป จึงไม่สอดคล้องกับลักษณะการกระทำที่กฎหมายของประเทศไทยภายใต้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่กำหนดไว้ให้เป็นเหตุฟ้องหย่า ดังนั้นจึงมีข้อเสนอแนะให้แก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ โดยกำหนดให้การปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ สามารถนำมาพิจารณาเป็นเหตุฟ้องหย่าได้ และกำหนดให้คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าด้วยเหตุดังกล่าวมีสิทธิได้รับค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจจากคู่สมรสฝ่ายที่ต้องรับผิดชอบ

คำสำคัญ : การปั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ ; การกระทำละเมิดต่ออารมณ์หรือจิตใจ ; เหตุฟ้องหย่า

บทนำ

ในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา คำว่า “Gaslighting” กลายเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายทั่วโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Merriam-Webster ได้นำคำว่า “Gaslighting” เป็น “คำแห่งปี” ใน ค.ศ. 2022 (Italie, 2022) แม้คำว่า Gaslighting จะไม่มีการให้คำจำกัดความหรือความหมายที่แน่นอน แต่มักหมายถึงการกระทำความรุนแรงทางจิตใจรูปแบบหนึ่ง (Psychological Abuse) (Knapp, 2020; Sweet, 2019) ที่มีลักษณะเป็นการควบคุมหรือบิดเบือนความคิดของผู้อื่นอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ผู้ถูกกระทำเกิดความสับสนในความทรงจำ การรับรู้ หรือการตัดสินใจของตนเอง (Cleveland Clinic, 2024) โดยลักษณะของ Gaslighting ไม่จำเป็นต้องมีการทำร้ายทางร่างกายหรือใช้คำพูดรุนแรง (Tager-Shafir et al., 2024) แต่ในระยะยาวอาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อสภาวะจิตใจของผู้ถูกกระทำได้ (Tobin, n.d) ทั้งนี้ การ Gaslighting อาจปรากฏขึ้นได้ในความสัมพันธ์รูปแบบต่าง ๆ แต่มักพบได้บ่อยในความสัมพันธ์แบบครอบครัวโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับผู้ที่เป็นคู่รักหรือคู่สมรส (Knapp, 2020) ซึ่งในปัจจุบันแม้ว่าการ Gaslighting จะถูกกล่าวถึงมากขึ้นในสังคมและได้รับการยอมรับว่ามีลักษณะเป็นการกระทำความรุนแรงทางจิตใจ (Psychological Abuse) รูปแบบหนึ่ง แต่ในส่วนของกฎหมายประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกฎหมายครอบครัว

ในเรื่องของเหตุหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ความเข้าใจและการรับรองความรุนแรงทางอารมณ์และจิตใจยังคงมีข้อจำกัดอยู่มาก ดังเช่นในมาตรา 1516 (3) แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่กำหนดว่า “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำร้าย หรือทรมานร่างกายหรือจิตใจอีกฝ่ายหนึ่งอย่างร้ายแรง อีกฝ่ายสามารถฟ้องหย่าได้” ดังนั้น การทำร้ายหรือทรมานจิตใจระหว่างคู่สมรสที่จะพิจารณาเป็นเหตุหย่าได้นั้นต้องเป็นการทำร้ายหรือทรมานจิตใจอย่างร้ายแรง ซึ่งไม่แน่ชัดว่าการ Gaslighting เข้าข่าย

เป็นการกระทำที่ร้ายแรงอันอาจพิจารณาให้เป็นเหตุหย่าได้หรือไม่

ทั้งนี้ จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่าในประเทศไทยการศึกษาวิจัยเรื่อง Gaslighting ยังมีจำนวนไม่มากนัก ในต่างประเทศพบว่าการศึกษาวิจัยเรื่อง Gaslighting ส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่การศึกษาในเชิงจิตวิทยา และสังคมวิทยา โดย Gaslighting เป็นกระทำความรุนแรงทางอารมณ์และจิตใจ ผู้กระทำมักมีพฤติกรรมบิดเบือนความคิดหรือการรับรู้ของผู้ถูกกระทำให้เปลี่ยนแปลงไปจากความเป็นจริง ทำให้ผู้ถูกกระทำเกิดความสงสัยในความคิด ความจำ การรับรู้ สติสัมปชัญญะ รวมถึงความรู้สึกของตนเอง และสูญเสียความมั่นคงและความเชื่อมั่นในตนเอง มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้ถูกกระทำตกอยู่ภายในการควบคุมของผู้กระทำ (Cleveland Clinic, 2024; Podosky, 2021) มักเกิดขึ้นในความสัมพันธ์ที่มีการควบคุมอย่างไม่เท่าเทียม หรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่สมดุล (Sweet, 2019) ตัวอย่างเช่น การปฏิเสธในสิ่งที่เกิดขึ้น การกล่าวโทษหรือกล่าวหาความคิดหรือความรู้สึกของผู้ถูกกระทำนั้นไม่ถูกต้อง การเบี่ยงประเด็น การพูดเสียดสีหรือด้อยค่า เป็นต้น (Klein et al., 2023) โดยผู้กระทำมักมีการกระทำซ้ำ ๆ ซึ่งเมื่อถูกกระทำในลักษณะนี้อย่างต่อเนื่อง ย่อมส่งผลต่อสภาวะทางจิตของผู้ถูกกระทำ เช่น ความบอบช้ำทางจิตใจ ความวิตกกังวล ภาวะซึมเศร้า เป็นต้น (Quinn, 2023) โดยวิธีการที่ดีที่สุดที่จะป้องกัน รับมือหรือเยียวยาสภาพจิตใจจากการถูก Gaslighting คือการหลีกเลี่ยงการอยู่ในความสัมพันธ์หรือการยุติความสัมพันธ์กับผู้กระทำ (Klein et al., 2023) ทั้งนี้ เนื่องจากคำว่า Gaslighting ไม่มีการนิยามความหมายในภาษาไทยที่แน่นอน ในการศึกษาผู้ศึกษาจึงได้นิยามคำว่า Gaslighting ตามลักษณะพฤติกรรมของการกระทำโดยรวมว่า Gaslighting หมายถึง การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ

ดังนั้น จากเหตุผลข้างต้นการศึกษาเหตุฟ้องหย่าในการณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting)

จึงมีความสำคัญที่ผลของการศึกษานี้อาจช่วยเป็นข้อมูลในการแก้ไขและปรับปรุงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของประเทศไทย เพื่อให้คู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) มีทางเลือกในการยุติความสัมพันธ์กับผู้กระทำได้โดยชอบด้วยกฎหมาย และมีสิทธิที่จะได้รับการเยียวยาจากผู้กระทำอย่างเป็นธรรม ทั้งนี้ ผลการศึกษาอาจจะเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญในการปกป้องสุขภาพทางจิตของประชาชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในสถาบันครอบครัวต่อไปในอนาคต

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจ แนวคิดและทฤษฎีต่างๆ นิยาม ความหมาย ที่เกี่ยวข้องกับกรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting)
2. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจหลักเกณฑ์ของกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศในกรณีศาลจะพิพากษาให้คู่สมรสหย่ากันด้วยเหตุแห่งการถูกกระทำการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting)
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาของเหตุหย่าตามกฎหมายของประเทศไทย ในประเด็นการกำหนดนิยามการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ประเด็นขอบเขตการตีความเหตุฟ้องหย่ากรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ประเด็นแนวทางการพิสูจน์พฤติกรรมการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อนำมาใช้เป็นเหตุฟ้องหย่า และประเด็นแนวทางการเยียวยาสมรสที่ถูกบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ภายหลังการหย่า โดยศึกษาเปรียบเทียบกับแนวคิด ทฤษฎี และกฎหมายของต่างประเทศ
4. เพื่อหาแนวทางในการปรับปรุงและแก้ไขหลักเกณฑ์ที่เกี่ยวกับเรื่องของเหตุหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์เพื่อให้เกิดความเหมาะสมแก่การปรับใช้ในประเทศไทย

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยทำการศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากกฎหมายต่างประเทศ โดยมุ่งเน้นไปที่กฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักร และกฎหมายของประเทศสิงคโปร์ หลักสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ แนวคำพิพากษาของศาล เอกสาร และผลงานทางวิชาการ ตลอดจนข้อมูลทางสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง และนำมาทำการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับกฎหมายของประเทศไทยในประเด็นการกำหนดนิยามการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ประเด็นขอบเขตการตีความเหตุฟ้องหย่าในกรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ประเด็นแนวทางการพิสูจน์พฤติกรรมการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อนำมาใช้เป็นเหตุฟ้องหย่า และประเด็นแนวทางการเยียวยาคู่สมรสที่ถูกบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ภายหลังการหย่า เพื่อหาข้อสรุปและเสนอแนวทางในการพัฒนาข้อกฎหมายให้มีความเหมาะสมและเป็นไปได้ต่อไป

ผลการศึกษา

จากการศึกษาเหตุฟ้องหย่าในกรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) สามารถสรุปผลการศึกษาแยกเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. ประเด็นการกำหนดนิยามการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting)

เนื่องจากกฎหมายของประเทศไทย โดยเฉพาะในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ไม่มีการกำหนดคำนิยามของคำว่า "Gaslighting" หรือ "การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ" ไว้อย่างชัดเจน ซึ่งในส่วนของผู้ฟ้องหย่านั้นแม้ว่าจะมีบทบัญญัติในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 ที่บัญญัติให้การ "ทำร้ายจิตใจ" หรือ "ทรมาณจิตใจ" เป็นหนึ่งในเหตุฟ้องหย่า โดยอาจพิจารณาได้ว่าเป็นคำที่มีนัยยะใกล้เคียงกับคำว่า การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ

(Gaslighting) ก็ตาม แต่กฎหมายของประเทศไทยกำหนดให้ การทำร้ายหรือทรมานจิตใจดังกล่าวต้องเป็นการร้ายแรงด้วย โดยศาลไทยเคยมีคำพิพากษาในกรณีการทำร้ายหรือทรมาน จิตใจที่จะถือเป็นเหตุหย่าได้นั้นการกระทำต้องมีลักษณะเป็น กรณีที่ทำให้เกิดความเจ็บปวดทางจิตใจอย่างรุนแรง หรือ ส่งผลกระทบต่อสภาพจิตของคู่สมรสอย่างรุนแรงอย่างมาก (Simachokedee, 2016) ซึ่งการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) มีลักษณะพฤติกรรมที่แตกต่างออกไป โดย จากการศึกษาคำนิยามของคำว่า Gaslighting จาก นักวิชาการ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับจิตวิทยาของ ต่างประเทศ พบว่าการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) มีลักษณะเป็นการกระทำที่เป็นการล่อลวงหรือ บั่นทอนผู้ถูกกระทำ (Cambridge University, n.d) โดย ผู้กระทำมักมีพฤติกรรมบิดเบือนความคิดหรือการรับรู้ของ ผู้อื่นให้เปลี่ยนแปลงไปจากความเป็นจริง ทำให้ผู้ถูกกระทำ สูญเสียความมั่นใจและเกิดความสงสัยในความคิด ความจำ การรับรู้ สติสัมปชัญญะ (Cleveland Clinic, 2024) ซึ่งไม่ จำเป็นต้องมีพฤติกรรมที่แสดงออกอย่างร้ายแรงหรือส่งผล กระทบต่อจิตใจของคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำอย่างรุนแรงใน ขณะนั้น (Tager-Shafir et al., 2024) จึงอาจกล่าวได้ว่า การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) มิได้มี ความหมายหรือนิยามเช่นเดียวกับคำว่า “ทำร้ายหรือทรมาน จิตใจ” ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1516

2. ประเด็นขอบเขตการตีความเหตุฟ้องหย่าใน กรณีการบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting)

จากการศึกษาเหตุฟ้องหย่าตามประมวลกฎหมาย แพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 ที่บัญญัติเหตุฟ้องหย่า ไว้ถึง 10 ประการ พบว่าการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) อาจตีความให้เข้าข่ายเป็นเหตุหย่าตาม ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 ในกรณีที่ โกล่เกลี่ยที่สุดคือเหตุหย่าที่ถูกกำหนดไว้ตามมาตรา 1516 (3) ในเรื่องการทำร้ายหรือทรมานจิตใจ และมาตรา 1516 (6) ใน

เรื่องการกระทำอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการเป็นคู่สมรส อย่างไรก็ดี ทั้งสองกรณีกำหนดเรื่องความร้ายแรงของพฤติกรรมไว้ กล่าวคือ มาตรา 1516 (3) ในเรื่องการทำร้ายหรือทรมาน จิตใจที่จะถือเป็นเหตุหย่าได้นั้นต้องเป็นการกระทำที่ร้ายแรง ส่วนในมาตรา 1516 (6) การกระทำอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการ เป็นคู่สมรสที่จะพิจารณาเป็นเหตุหย่าได้นั้นนอกจากจะต้อง เป็นการกระทำที่ร้ายแรงแล้ว กฎหมายยังกำหนดเงื่อนไข เพิ่มเติมด้วยว่าการกระทำนั้นถึงขนาดที่คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้อง หย่าต้องได้รับความเดือดร้อนเกินควรในเมื่อเอาสภาพ ฐานะ และความเป็นอยู่ร่วมกันฉันคู่สมรสมาคำนึงประกอบด้วย โดยศาลฎีกาเคยได้มีคำพิพากษาที่ 2943/2524 และคำ พิพากษาที่ 739/2528 ซึ่งวินิจฉัยไว้ว่าเพียงกรณีสามีภรรยา มีการทะเลาะเบาะแว้งกันเป็นประจำ การมีปากเสียงหรือการ ด่าทอกันจนเป็นปกติวิสัย ยังไม่ถือเป็นเหตุร้ายแรงที่จะนำมา ฟ้องหย่าได้

อย่างไรก็ดี จากการศึกษากฎหมายและแนวคำ พิพากษาของประเทศสหราชอาณาจักรพบว่าศาลสูงของ อังกฤษและเวลส์เคยพิพากษาในคดี Re B-B (Domestic Abuse: Fact-Finding) [2022] EWHC 108 (Fam) โดย ยอมรับว่าการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นการกระทำละเมิดที่ชั่วร้าย และเป็นการกระทำทารุณ กรรมทางจิตใจอย่างร้ายแรง ซึ่งแต่เดิมก่อนที่จะพระราชบัญญัติ ว่าด้วยการสมรส ค.ศ. 1973 (Matrimonial Causes Act 1973) จะมีการแก้ไขใน ค.ศ. 2022 เรื่องการกระทำละเมิด ต่ออาชญากรรมหรือจิตใจของคู่สมรสหรือบุคคลในครอบครัว อาจ ถือเป็นพฤติกรรมอันไม่สมควรที่ทำให้คู่สมรสอีกฝ่ายไม่ สามารถคาดหวังว่าจะอยู่ร่วมกันได้เมื่อพิจารณาอย่าง สมเหตุสมผล ซึ่งคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำสามารถนำมายื่นคำ ร้องต่อศาลเพื่อให้พิจารณาเป็นเหตุหย่าได้ (The Law Superstore Team, 2022) โดยถือว่าเป็นเหตุที่ทำให้การ สมรสสิ้นสุดลงอย่างไม่อาจแก้ไขได้ ทั้งนี้ ภายหลังปี ค.ศ. 2022 ประเทศสหราชอาณาจักรได้มีการแก้ไข

พระราชบัญญัติว่าด้วยการสมรส ค.ศ. 1973 (Matrimonial Causes Act 1973) ในเรื่องเหตุฟ้องหย่าโดยกำหนดให้เหตุหย่ามีอยู่เพียงประการเดียว คือการสมรสสิ้นสุดลงอย่างไม่มีทางแก้ไขกลับคืนได้ ซึ่งคู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายมีสิทธิที่จะใช้เหตุผลดังกล่าวแถลงต่อศาลเพื่อขอให้ศาลมีคำสั่งให้หย่าขาดจากคู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่งได้โดยไม่ต้องระบุเหตุผลเฉพาะใด ๆ อีก ทั้งนี้ ในส่วนของกฎหมายของประเทศสิงคโปร์ก็ได้มีการกล่าวถึงการกระทำที่มีพฤติกรรมในลักษณะที่ เป็นการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ในร่างกฎหมายว่าด้วยสตรี ความรุนแรงในครอบครัวและประเด็นที่เกี่ยวข้อง [Women's Charter (Family Violence and Other Matters)] ที่แก้ไขเพิ่มเติมว่าพฤติกรรมในลักษณะที่เป็นการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ถือเป็นการละเมิดทางอารมณ์และจิตใจ ซึ่งหากเกิดในครอบครัวก็ถือว่าเป็นความรุนแรงในครอบครัวประการหนึ่ง ซึ่งเรื่องการละเมิดทางอารมณ์และจิตใจและความรุนแรงในครอบครัวนั้น ถือได้ว่าเป็นพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม ที่ทำให้คู่สมรสอีกฝ่ายไม่สามารถคาดหวังว่าจะอยู่ร่วมกันได้เมื่อพิจารณาอย่างสมเหตุสมผล อันสามารถพิจารณาเป็นเหตุหย่าประการหนึ่ง (Tan, n.d.) ตามที่ถูกกำหนดไว้ใน Section 95 ของกฎหมายว่าด้วยสตรี ค.ศ. 1961 (Women's Charter 1961)

นอกจากนี้ ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR) ข้อ 3 ที่ได้กำหนดถึงสิทธิในชีวิตของบุคคลว่า "บุคคลทุกคนมีสิทธิในการดำรงชีวิต เสรีภาพ และความมั่นคงแห่งตัวตน" และคำว่า "ชีวิต" นั้น ประกอบไปด้วยสุขภาพของมนุษย์ทั้งสุขภาพกายและสุขภาพจิตประกอบกัน ปัจเจกบุคคลย่อมมีสิทธิที่จะดำเนินชีวิตด้วยสภาวะจิตใจที่เป็นปกติ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ด้วยเงื่อนไขทางกฎหมายที่กำหนดไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องความร้ายแรงของพฤติกรรม ทำให้การตีความเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายของ

ประเทศไทยภายใต้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กระทำได้อย่างจำกัด และทำให้ไม่สามารถตีความเหตุฟ้องหย่าให้ครอบคลุมไปถึงพฤติกรรมการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เนื่องจากการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นการกระทำที่ไม่จำเป็นต้องมีการทำร้ายทางกายภาพ การทะเลาะด่าทอ หรือการแสดงพฤติกรรมที่รุนแรง แตกต่างจากกฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์ที่ไม่ได้กำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงของพฤติกรรมไว้ดังเช่นในกฎหมายของประเทศไทย ทำให้สามารถตีความเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายให้ครอบคลุมถึงการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ได้

3. ประเด็นแนวทางการพิสูจน์พฤติกรรมการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อนำมาใช้เป็นเหตุฟ้องหย่า

ด้วยการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นการกระทำความรุนแรงต่ออารมณ์ และจิตใจ (Emotional and Psychological Abuse) ซึ่งบาดแผลหรือความเสียหายที่เกิดขึ้นต่ออารมณ์และจิตใจ เป็นสิ่งที่สังเกตเห็นได้ยากกว่าบาดแผลทางกายภาพที่เกิดจากการทำร้ายร่างกาย อีกทั้งลักษณะของการกระทำการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ไม่จำเป็นต้องมีการกระทำที่แสดงออกทางพฤติกรรม อย่างรุนแรง จนแม้แต่ในบางครั้งผู้ถูกกระทำยังไม่ทราบว่าตนกำลังถูกกระทำการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) (Klein et al., 2023) ลักษณะความรุนแรงจากการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) จึงสังเกตเห็นได้ยากกว่าความรุนแรงรูปแบบอื่น (Tager-Shafir et al., 2024) และดังที่กล่าวมาแล้วว่ากรณีที่ใกล้เคียงที่สุดที่อาจตีความให้การบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นเหตุหย่าได้ตามกฎหมายของประเทศไทย คือกรณีเหตุหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 (3) ในเรื่องการทำร้ายหรือทรมานจิตใจ และกรณีเหตุหย่ามาตรา 1516 (6) ในเรื่องการกระทำ

อันเป็นปฏิกิริยาต่อการเป็นคู่สมรส ซึ่งเหตุหย่าทั้งสองกรณี กฎหมายของประเทศไทยกำหนดเงื่อนไขเรื่องความร้ายแรงของพฤติกรรมไว้ในเหตุหย่าด้วย ดังนั้น แนวทางการพิสูจน์การปันหัวหรือควบคุมจิตใจ ตามกฎหมายของประเทศไทย ผู้ถูกระทำซึ่งเป็นฝ่ายฟ้องคดีจึงจะต้องพิสูจน์ให้ศาลเห็นถึงความร้ายแรงของพฤติกรรมในระดับที่ศาลยอมรับว่าเป็นกรณีที่ร้ายแรง

ทั้งนี้ จากการศึกษากฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรพบว่า ประเทศสหราชอาณาจักรมีแนวทางในการพิจารณาการปันหัวหรือควบคุมจิตใจในรูปแบบของกลุ่มพฤติกรรมที่แม้ว่าจะไม่มีพฤติกรรมที่แสดงออกอย่างรุนแรง แต่หากมีการกระทำซ้ำ ๆ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง และส่งผลกระทบต่อความรับรู้ตามความเป็นจริง ความเชื่อมั่น รวมถึงสภาพจิตใจของผู้ถูกระทำ ก็ถือได้ว่าเป็นการกระทำละเมิดทางอารมณ์และจิตใจที่ชั่วร้าย (High Court of Justice Family Division, 2022) และอาจนำเหตุดังกล่าวมาพิจารณาเป็นเหตุหย่าได้ (The Law Superstore Team, 2022) โดยศาลอาจพิจารณาพฤติกรรมในกลุ่มพฤติกรรม ว่ามีพฤติกรรมดังที่คู่สมรสผู้ฟ้องหย่ากล่าวอ้างจริงหรือไม่ (Beckett, 2022; Vaughan, 2022) รวมทั้งพิจารณาจากพยานหลักฐานแวดล้อมประกอบด้วย เช่น คำให้การจากพยาน หลักฐานทางการแพทย์ หลักฐานการใช้จ่ายเงินและข้อความต่าง ๆ ที่มีลักษณะเป็นการควบคุมหรือบงการโดยผู้ถูกระทำ เป็นต้น (High Court of Justice Family Division, 2022) ซึ่งต่อมากฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรได้มีการแก้ไขกฎหมายให้คู่สมรสฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดสามารถหย่าขาดจากกันได้โดยไม่ต้องอ้างเหตุผล หรืออ้างความผิดของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งทำให้คู่สมรสที่ถูกกระทำการปันหัวหรือการควบคุมจิตใจสามารถหย่าขาดจากคู่สมรสฝ่ายที่กระทำได้โดยไม่ต้องหาพยานหลักฐานมาพิสูจน์การกระทำ อันเป็นกรณีที่ช่วยลดกระบวนการพิสูจน์และกล่าวโทษกันระหว่างคู่สมรส ทำให้กระบวนการหย่าสามารถ

ดำเนินการได้ง่ายขึ้น ส่วนในกฎหมายของประเทศสิงคโปร์ การพิจารณาพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมอันเป็นเหตุให้การสมรสสิ้นสุดลงนั้น ไม่ได้มีการกำหนดคำนิยามที่ชัดเจนว่าอะไรคือพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมแนวทางการพิจารณาพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของประเทศสิงคโปร์ แนวทางการพิจารณาจึงเป็นไปในลักษณะการประเมินตามทฤษฎีอัตวิสัย (Subjectivity) หรือประเมินจากมุมมอง ความคิดเห็น ประสบการณ์ส่วนตัว หรือความรู้สึกส่วนตัวของคู่สมรสผู้ถูกระทำในแต่ละรายการเป็นสำคัญ (Gloria James-Civetta & Co., n.d.) ว่าพฤติกรรมของคู่สมรสอีกฝ่าย ทำให้คู่สมรสผู้ถูกระทำรู้สึกว่าจะไม่อาจทนอยู่ด้วยต่อไปใช่หรือไม่ ดังนั้นแนวทางในการพิสูจน์การปันหัวหรือควบคุมจิตใจ เพื่อนำมาเป็นเหตุหย่า จึงให้ความสำคัญกับคำให้การของคู่สมรสผู้ฟ้องคดีเกี่ยวกับพฤติกรรมทั้งหลายที่ทำให้ผู้ถูกระทำรู้สึกว่าจะถูกละเมิดทางอารมณ์และจิตใจ ความถี่ในการกระทำ และผลกระทบต่อผู้ถูกระทำ เป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุดในการพิสูจน์ โดยอาจมีการพิจารณาพยานหลักฐานอื่นร่วมด้วยเพื่อตรวจสอบข้อกล่าวหาของผู้ฟ้องคดี อย่างไรก็ตามการพิจารณาดังกล่าวมุ่งเน้นไปที่มุมมองของผู้ถูกระทำเป็นสำคัญ (Danker, 2023) ซึ่งในกรณีการปันหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) หากคู่สมรสที่ถูกกระทำรู้สึกว่าเป็นทุกข์จากพฤติกรรมและการกระทำดังกล่าว และเมื่อพิจารณาแล้วเห็นว่าไม่อาจอยู่ร่วมกันได้อีกต่อไป ก็สามารถร้องขอต่อศาลเพื่อขอให้หย่าขาดจากคู่สมรสของตนได้ โดยไม่ต้องมีการพิจารณาหรือพิสูจน์ว่าพฤติกรรมและการกระทำที่ทำให้คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องคดีไม่อาจทนอยู่ด้วยนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่ร้ายแรงหรือไม่

4. แนวทางการเยียวยาผู้สมรสที่ถูกปันหัวหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ภายหลังการหย่า

เนื่องจากการปันหัวหรือควบคุมจิตใจอาจก่อให้เกิดความเสียหายและปัญหาต่อสภาพจิตใจของคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำขึ้นได้ ซึ่งนอกจากความเสียหายทางจิตใจที่

ผู้ถูกระทำได้แล้ว ผู้ถูกระทำอาจต้องเสียค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษาความเสียหายทางจิตใจดังกล่าวด้วย โดยประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของประเทศไทยกำหนดแนวทางการเยียวยาคู่สมรสไว้ในรูปแบบค่าทดแทนตามมาตรา 1524 และค่าเลี้ยงชีพตามมาตรา 1526 และ 1527 โดยกรณีค่าทดแทนคู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าจะมีสิทธิได้รับค่าทดแทนต่อเมื่อเป็นเหตุหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 (3) (4) หรือ (6) ซึ่งต้องเกิดขึ้นเพราะฝ่ายผู้ต้องรับผิดชอบทำให้เกิดขึ้นโดยมุ่งประสงค์ให้คู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่งไม่อาจทนได้จึงต้องฟ้องหย่า ส่วนกรณีค่าเลี้ยงชีพตามมาตรา 1526 นั้น คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าจะมีสิทธิได้รับหากมิได้เป็นฝ่ายผิดและต้องยากจนลงเพราะการหย่า โดยศาลจะพิจารณาให้หรือไม่ก็ได้โดยคำนึงในเรื่องความสามารถของผู้ให้และฐานะของผู้รับ ส่วนค่าเลี้ยงชีพตามมาตรา 1527 หากเหตุหย่าเกิดขึ้นเพราะเหตุที่คู่สมรสวิกลจริตหรือเป็นโรคติดต่ออย่างร้ายแรง คู่สมรสวิกลจริตหรือเป็นโรคติดต่ออย่างร้ายแรงจึงจะมีสิทธิได้รับค่าเลี้ยงชีพตามมาตรา

อย่างไรก็ดี ในส่วนของการเยียวยาคู่สมรสภายหลังการหย่าของประเทศสหราชอาณาจักรตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการสมรส ค.ศ. 1973 (Matrimonial Causes Act 1973) และของประเทศสิงคโปร์ตามกฎหมายว่าด้วยสตรี ค.ศ. 1961 (Women's Charter 1961) พบว่าทั้งสองประเทศไม่ได้กำหนดเรื่องค่าทดแทนและค่าเลี้ยงชีพไว้ดังเช่นกฎหมายของประเทศไทย แต่ประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์มีบทบัญญัติที่กำหนดเรื่องค่าเลี้ยงชีพคู่สมรสภายหลังการหย่าไว้ ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับกฎหมายในเรื่องค่าเลี้ยงชีพของประเทศไทยตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1526 ซึ่งกฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์มุ่งเน้นไปที่การช่วยเหลือและการสนับสนุนการใช้ชีวิตของคู่สมรสแต่ละฝ่ายภายหลังการหย่าร้างให้ดำเนินไปได้อย่างเป็นปกติสุข และมีคุณภาพชีวิตที่ใกล้เคียงกับก่อนการหย่าให้ได้มากที่สุด การกำหนดค่าเลี้ยง

ของทั้งสองประเทศจึงคำนึงถึงแง่มุมอื่น ๆ ที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของผู้ให้และผู้รับร่วมด้วย เช่น เงื่อนไขในเรื่องของรายได้ ฐานะ อายุ ระยะเวลาการสมรส ภาระหนี้สิน การดูแลจัดการครอบครัวรวมถึงบุตร ผลประโยชน์ที่คู่สมรสแต่ละฝ่ายต้องสูญเสียไปภายหลังจากการหย่ารวมถึงประเด็นความบกพร่องทางร่างกายหรือสุขภาพจิตของคู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ประกอบการพิจารณาด้วย

นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาปณิญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR) ข้อ 3 ได้กำหนดถึงสิทธิในชีวิตของตนว่า "บุคคลทุกคนมีสิทธิในการดำรงชีวิต เสรีภาพ และความมั่นคงแห่งตัวตน" และคำว่า "ชีวิต" นั้นก็ประกอบไปด้วยสุขภาพทางกายและทางจิตใจประกอบกัน จึงอาจกล่าวได้ว่าปัจเจกบุคคลย่อมมีสิทธิในชีวิตของตนที่จะมีสภาวะจิตใจที่เป็นปกติ อันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐาน และข้อ 8 กำหนดว่า "ทุกคนมีสิทธิที่จะได้รับการบำบัดอันเป็นผลจากศาลที่มีอำนาจแห่งชาติต่อการกระทำอันละเมิดสิทธิหลักมูล ซึ่งบุคคลได้รับตามรัฐธรรมนูญหรือกฎหมาย" โดย "สิทธิหลักมูล" นั้นคือ "สิทธิขั้นพื้นฐาน" ดังนั้น หากบุคคลใดถูกละเมิดสิทธิดังกล่าว จนทำให้สภาวะจิตใจไม่ปกติ บุคคลนั้นจึงพึงที่จะมีสิทธิเรียกร้องค่าเสียหายทางจิตใจได้โดยปราศจากเงื่อนไขใด ๆ

การอภิปรายผล

1. ประเด็นการกำหนดนิยามการบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เห็นว่ากฎหมายของประเทศไทยยังไม่ตระหนักและให้ความสำคัญกับเรื่องการกระทำละเมิดต่ออารมณ์และจิตใจ (Emotional or Psychological Abuse) เท่าที่ควร โดยจะเห็นได้ชัดในส่วนของกฎหมายครอบครัวในเรื่องของเหตุหย่า ซึ่งการจะพิจารณาเป็นเหตุฟ้องหย่าได้นั้นกฎหมายกำหนดให้ต้องมีลักษณะการกระทำหรือพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความร้ายแรง ทั้งที่กระทำละเมิดต่ออารมณ์

และจิตใจ ดังเช่นการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ แม้ไม่ต้องมีการกระทำหรือพฤติกรรมที่ร้ายแรงและไม่พบเห็นร่องรอยความเสียหายที่ชัดเจน ก็สามารถส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจของผู้ถูกกระทำได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ บทบัญญัติในส่วนของการครอบครัวยุติธรรมตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ของประเทศไทย โดยเฉพาะในบทบัญญัติเรื่องครอบครัว พบว่ายังไม่มีข้อกำหนดคำนิยามของคำว่า "Gaslighting" หรือ "การบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ" ivo อย่างชัดเจน อีกทั้งการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจมิได้มีความหมายเช่นเดียวกับการทำร้ายหรือทรมานจิตใจที่กำหนดไว้เป็นเหตุฟ้องหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1516 ซึ่งจะส่งผลให้เกิดปัญหาต่อการตีความกฎหมายของศาล ที่ไม่อาจตีความให้การบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจให้เป็นเหตุหย่าตามบทบัญญัติดังกล่าวได้ เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว จึงควรมีการกำหนดคำนิยามของการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ โดยศึกษาจากจากผลการศึกษาของนักวิชาการและหน่วยงานทางด้านสุขภาพจิตที่ได้เคยให้คำจำกัดความของคำว่า Gaslighting เอาไว้ โดยนิยามว่าการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจคือ รูปแบบของการลวงละเมิดทางอารมณ์หรือจิตใจ ซึ่งมีลักษณะเป็นการบงการทางอารมณ์และความคิดโดยใช้การบิดเบือนการรับรู้ความจริงของผู้ถูกกระทำหรือเหยื่อ โดยมีการกระทำที่ซ้ำๆ เกิดขึ้นต่อเนื่อง มีเป้าหมายเพื่อทำให้ผู้ถูกกระทำเกิดความสงสัยในความเป็นจริง ความจำ ความคิด สติสัมปชัญญะ หรือความสามารถในการตัดสินใจของตนเองจนสูญเสียความมั่นใจในตัวเอง ซึ่งทำให้ผู้กระทำมีอำนาจเหนือผู้ถูกกระทำและสามารถควบคุมผู้ถูกกระทำได้ง่ายขึ้น และควรกำหนดให้ลักษณะการกระทำตามคำนิยามดังกล่าวสามารถนำมาพิจารณาเป็นเหตุฟ้องหย่าได้ เพื่อเป็นการให้สิทธิแก่คู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ในการพิจารณายุติความสัมพันธ์กับคู่สมรสอีกฝ่ายที่เป็นผู้กระทำ

2. ประเด็นขอบเขตการตีความเหตุฟ้องหย่าในการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) แม้กฎหมายของประเทศไทยกำหนดเหตุฟ้องหย่าไว้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 ถึง 10 เหตุ แต่ไม่อาจพิจารณาให้การบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจเป็นเหตุหย่าในกรณีใดได้ ซึ่งจากการพิจารณาโดยเทียบเคียงกับมาตรา 1516 (3) และ (6) พบว่าบทบัญญัติดังกล่าวมีการกำหนดเงื่อนไขเรื่องความร้ายแรงของพฤติกรรมที่เป็นเหตุหย่าเอาไว้ ทำให้การตีความเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายของประเทศไทย ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กระทำได้อย่างจำกัด และด้วยลักษณะของการบั่นหัวหรือควบคุมจิตใจที่ไม่จำเป็นต้องมีการกระทำหรือพฤติกรรมที่ร้ายแรง ทำให้ไม่สามารถตีความเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายของประเทศไทย ให้ครอบคลุมไปถึงพฤติกรรมการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจได้ นอกจากนี้ การพิสูจน์ให้เชื่อได้ว่าการบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจเป็นการกระทำที่ร้ายแรงอันจะพิจารณาให้เป็นเหตุหย่าตามกฎหมายของประเทศไทยนั้น เป็นกรณีที่กระทำได้ยาก ซึ่งย่อมจะส่งผลเป็นการเพิ่มภาระการพิสูจน์ให้แก่ฝ่ายผู้ถูกกระทำที่เป็นฝ่ายฟ้องหย่า ในการพิสูจน์ถึงความร้ายแรงของการกระทำดังกล่าว ซึ่งแตกต่างจากกฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์ที่บัญญัติไว้เพียงว่ากรณีพฤติกรรมที่ไม่สมควรหรือไม่เหมาะสม ซึ่งคู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าได้พิจารณาโดยสมเหตุสมผลแล้วเห็นว่าไม่สามารถคาดหวังว่าจะอยู่ร่วมกันได้นั้น สามารถเป็นเหตุหย่าในกรณีที่การสมรสสิ้นสุดลงอย่างถาวร ซึ่งมีลักษณะการบัญญัติกฎหมายไว้อย่างกว้าง ประกอบกับเหตุแห่งการหย่าไม่ได้กำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงของพฤติกรรม กฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์จึงมีขอบเขตการตีความที่สามารถตีความกฎหมายได้กว้างกว่าเหตุฟ้องหย่าตามกฎหมายของประเทศไทย และอาจพิจารณาให้การบั่นหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นเหตุหย่าตามกฎหมายได้ อีกทั้ง กฎหมายของประเทศส

หราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์ในส่วนนี้ ยังมีความสอดคล้องกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR) มากกว่ากฎหมายของประเทศไทย เนื่องจากในกรณีของกฎหมายประเทศไทยคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำละเมิดด้วยการปันหัวหรือการควบคุมจิตใจไม่อาจได้รับสิทธิในการหย่าขาดจากคู่สมรสที่เป็นผู้กระทำ ด้วยเงื่อนไขของกฎหมายที่บัญญัติไว้อย่างจำกัด จึงอาจกล่าวได้ว่ากฎหมายของประเทศไทยกำหนดเงื่อนไขของกฎหมายอันเป็นการจำกัดสิทธิในการดำรงชีวิตของบุคคล ไม่เป็นไปตามหลักสิทธิมนุษยชนตามปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR) ที่ประเทศไทยได้ให้การรับรอง ดังนี้ จึงควรมีการบัญญัติของกฎหมายที่กำหนดให้การปันหัวหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) สามารถเป็นเหตุหย่าได้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ โดยที่บทบัญญัติดังกล่าวต้องไม่มีเงื่อนไขความร้ายแรงของพฤติกรรมกำหนดไว้ เพื่อให้การตีความกฎหมายสามารถกระทำได้อย่างครอบคลุมกับการปันหัวหรือการควบคุมจิตใจที่เกิดขึ้นในทุกกรณี

3. ประเด็นแนวทางการพิสูจน์พฤติการณ์การปันหัวหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อนำมาใช้เป็นเหตุฟ้องหย่า สืบเนื่องจากการที่ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 (3) และ (6) กำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงของพฤติกรรมไว้ในเหตุฟ้องหย่า ทำให้ผู้ถูกระทำ ซึ่งเป็นฝ่ายฟ้องคดีมีหน้าที่ต้องพิสูจน์ให้ศาลเห็นถึงความร้ายแรงของพฤติกรรมในระดับที่ศาลยอมรับว่าเป็นกรณีที่ร้ายแรง กฎหมายประเทศไทยจึงมีความยากในการรวบรวมพยานหลักฐานและการพิสูจน์ความร้ายแรงต่อศาล เนื่องจากความเสียหายเกิดแก่สภาพอารมณ์และจิตใจเป็นสิ่งที่สังเกตได้ยาก หากผู้ถูกระทำยังไม่ถึงขั้นได้รับความเจ็บป่วยทางจิตหรือมีอาการทางจิตเวช ความเสียหายดังกล่าวอาจยังไม่สามารถพบเห็นได้ นอกจากนี้ เนื่องจากการปันหัวหรือการ

ควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เป็นการกระทำละเมิดต่ออารมณ์ความรู้สึกและจิตใจของผู้ถูกระทำ ซึ่งเป็นเรื่องของปัจเจกชนแต่ละบุคคลที่อาจมีสภาพจิตใจ ความรู้สึกนึกคิด และความสามารถในการรับมือกับสถานการณ์ และสภาพแวดล้อม ที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งในผู้ถูกระทำบางรายอาจรู้สึกว่าเป็นเรื่องที่มองข้ามได้ แต่บางรายอาจเป็นทุกข์ทางจิตใจอย่างมาก แต่การกำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงไว้ในกฎหมายนั้น มีลักษณะเป็นการพิจารณาด้วยมุมมองหรือบรรทัดฐานของวิญญูชนหรือบุคคลโดยทั่วไปในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ ซึ่งในระบบกฎหมายแบบ Civil law ผู้พิพากษาถือเป็นตัวแทนของวิญญูชน (Johnson, 2024) การพิจารณาถึงความร้ายแรงแห่งพฤติกรรมอันจะสามารถนำมาเป็นเหตุหย่าได้นั้นจึงเป็นการพิจารณาโดยใช้ดุลยพินิจของผู้พิพากษาโดยแท้ ซึ่งการพิจารณาด้วยมุมมองดังกล่าวเป็นการพิจารณาด้วยมุมมองของบุคคลภายนอกที่มีได้อยู่ในความสัมพันธ์ มิใช่ผู้ถูกระทำ และมีใช้ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการกระทำละเมิดต่ออารมณ์หรือจิตใจโดยตรง การกำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงดังกล่าวของกฎหมายประเทศไทยจึงอาจเป็นการผลักภาระการพิสูจน์ที่เกินสมควรไปที่คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่า ซึ่งเป็นฝ่ายที่ถูกกระทำละเมิดต่ออารมณ์และจิตใจ และอาจกำลังเผชิญกับปัญหาทางสภาพจิตใจจากการถูกระทำละเมิดดังกล่าวตั้งแต่ก่อนการฟ้องหย่า ซึ่งแตกต่างจากประเทศสหราชอาณาจักรที่มีแนวทางในการพิสูจน์การปันหัวหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ในรูปแบบของกลุ่มพฤติกรรมที่มีลักษณะเป็นการกระทำซ้ำ ๆ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะไม่มีพฤติกรรมที่แสดงออกอย่างรุนแรง แต่หากส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจของผู้ถูกระทำโดยรวม ก็อาจนำเหตุดังกล่าวมาพิจารณาเป็นเหตุหย่าได้ และแตกต่างจากแนวทางการพิสูจน์ในกฎหมายของประเทศสิงคโปร์ ที่เป็นการพิสูจน์ในเชิงอัตวิสัย (Subjectivity) หรือการพิจารณาจากมุมมองของคู่สมรสที่ฟ้องหย่าเอง โดยหากคู่สมรสที่ถูกกระทำรู้สึกว่าเป็นทุกข์จาก

พฤติกรรมและการกระทำดังกล่าว และเมื่อพิจารณาแล้วเห็นว่าไม่อาจอยู่ร่วมกันได้อีกต่อไป ก็สามารถร้องขอต่อศาลเพื่อขอให้หย่าขาดจากคู่สมรสของตนได้ โดยไม่ต้องมีการพิจารณาหรือพิสูจน์ว่าพฤติกรรมและการกระทำที่ทำให้คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องคดีไม่อาจทนอยู่ด้วยนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่ร้ายแรงหรือไม่

ดังนั้น แนวทางการพิสูจน์การบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อใช้เป็นเหตุหย่าของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์ไม่ขึ้นอยู่กับความร้ายแรงของพฤติกรรม จึงสามารถพิสูจน์การกระทำได้ง่ายกว่าในกรณีของกฎหมายประเทศไทย ที่กำหนดเงื่อนไขความร้ายแรงของพฤติกรรมไว้ ทำให้แนวทางการพิสูจน์การบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ของประเทศไทยต้องพิสูจน์ให้ศาลเห็นถึงความรุนแรงของพฤติกรรมในระดับที่วิญญูชนยอมรับว่าเป็นกรณีที่น่ารังเกียจ ทำให้มีความยากในการรวบรวมพยานหลักฐานและการพิสูจน์ความร้ายแรงต่อศาล อีกทั้งยังมีลักษณะเป็นการเพิ่มภาระในการพิสูจน์แก่ผู้ที่ฟ้องหย่าทั้งที่เป็นฝ่ายที่ถูกกระทำละเมิดอีกด้วย ดังนี้ ในการกำหนดบทบัญญัติให้การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) สามารถเป็นเหตุฟ้องหย่าได้นั้น จึงไม่ควรมีลักษณะเป็นการเพิ่มภาระการพิสูจน์ให้แก่ผู้ถูกกระทำ และมุ่งเน้นไปที่สภาพจิตใจและความรู้สึกนึกคิดของผู้ถูกกระทำเป็นหลักโดยในเบื้องต้นควรมีการพิสูจน์ว่ามีการกระทำอันมีลักษณะเป็นการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) จริงหรือไม่ และหากมีการกระทำดังกล่าวจริง ควรมีการพิจารณาจากมุมมองของผู้ถูกกระทำเองว่าด้วยการกระทำดังกล่าวทำให้ผู้ถูกกระทำไม่สามารถคาดหวังอย่างสมเหตุสมผลว่าจะสามารถอยู่ร่วมกันฉันคู่สมรสโดยปกติสุขได้อีกต่อไปหรือไม่

4. ประเด็นการเยียวยาคู่สมรสที่ถูกบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ภายหลังการหย่า เมื่อพิจารณากฎหมายของประเทศไทยแล้ว ในเรื่องของค่าทดแทนตาม

กฎหมายประเทศไทยถูกกำหนดไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1524 ซึ่งคู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าจะมีสิทธิได้รับค่าทดแทนตามมาตรา 1524 นี้ต่อเมื่อเป็นเหตุหย่าตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 (3) (4) หรือ (6) ซึ่งต้องเกิดขึ้นเพราะฝ่ายผู้ต้องรับผิดชอบทำให้เกิดขึ้นโดยมุ่งประสงค์ให้คู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่งไม่อาจทนได้จึงต้องฟ้องหย่า (Sirisavad, 2021) ดังนั้น ค่าทดแทนในกรณีนี้จึงไม่ครอบคลุมถึงเหตุฟ้องหย่าจากกรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจในส่วนของการกำหนดค่าเลี้ยงชีพตามกฎหมายของประเทศไทยซึ่งบัญญัติไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มุ่งเน้นไปที่ การพิจารณาจากฐานะและความสามารถทางการเงินของแต่ละฝ่ายเป็นหลัก ซึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับกฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและกฎหมายของประเทศสิงคโปร์ในเรื่องค่าเลี้ยงชีพคู่สมรสภายหลังการหย่าแล้ว เห็นว่ากฎหมายของประเทศสหราชอาณาจักรและประเทศสิงคโปร์กำหนดให้ศาลพิจารณากำหนดจำนวนค่าเลี้ยงชีพโดยพิจารณาจากประเด็นในเรื่องความบกพร่องทางสภาพจิตของคู่สมรสด้วย ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ได้รับความเสียหายทางอารมณ์และจิตใจจากการถูกการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ที่อาจต้องมีค่าใช้จ่ายจากการที่ต้องบำบัดรักษาสภาพจิตใจ ภายหลังการหย่า สามารถยกประเด็นดังกล่าวในกรณีความบกพร่องทางสุขภาพจิตเพื่อขอให้ศาลกำหนดค่าเลี้ยงชีพได้ (Singapore Personal Lawyers, n.d.)

ดังนั้น ด้วยเหตุที่การหย่าเนื่องจากการถูกกระทำ การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ไม่ใช่เหตุหย่าตามมาตรา 1516 (3) (4) หรือ (6) จึงไม่มีสิทธิได้รับค่าทดแทนตามมาตรา 1524 ประกอบกับผู้ถูกกระทำการบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจในแต่ละรายอาจไม่ได้เข้าเงื่อนไขเป็นผู้ที่มีสิทธิได้รับค่าเลี้ยงชีพตามมาตรา 1526 และ 1527 ในทุกกรณี จึงอาจกล่าวได้ว่ากฎหมายของประเทศไทยยังไม่มีมาตรการหรือแนวทางที่ชัดเจนและเหมาะสมในการ

กำหนดให้คู่สมรสฝ่ายที่ฟ้องหย่าเนื่องจากถูกกระทำการบั่นทอนหรือควบคุมจิตใจมีสิทธิได้รับการเยียวยาที่เหมาะสมจากคู่สมรสฝ่ายที่กระทำละเมิด อันเป็นกรณีที่กฎหมายของประเทศไทยยังมิได้มีการแก้ไขให้สอดคล้องกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR)

ดังนั้น เพื่อให้กฎหมายของประเทศไทยเป็นไปโดยสอดคล้องกับปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Universal Declaration of Human Rights 1948 หรือ UDHR) ในส่วนของค่าเลี้ยงชีพจึงมีควรพิจารณาเฉพาะในเรื่องของฐานะและความสามารถในการเงินของคู่สมรส แต่ควรพิจารณาให้ครอบคลุมในแง่มุมอื่น รวมถึงในเรื่องของความบกพร่องทางสุขภาพจิตของคู่สมรสด้วย เพื่อให้คู่สมรสที่ถูกกระทำการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจมีสิทธิได้รับค่าเลี้ยงชีพเพื่อช่วยสนับสนุนในเรื่องการดำรงชีวิตอย่างเป็นปกติสุขต่อไป ประการต่อมากรณีที่ค่าทดแทนตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1524 ที่ไม่ครอบคลุมถึงกรณีการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตเจ้านั้น เห็นควรกำหนดให้คู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) ซึ่งได้ฟ้องหย่าด้วยเหตุดังกล่าว มีสิทธิได้รับค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจจากคู่สมรสฝ่ายที่ต้องรับผิดชอบ โดยค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจนั้นมีจุดประสงค์เพื่อชดเชยความเสียหายที่เกิดขึ้นต่อสภาพจิตใจของผู้ถูกระทำและครอบคลุมถึงค่าใช้จ่ายที่ต้องใช้ในการบำบัดรักษาสภาพจิตใจที่บกพร่อง โดยการกำหนดค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจในลักษณะดังกล่าว เป็นการกำหนดตามความเสียหายที่เกิดขึ้นจริง จึงควรให้ศาลมีอำนาจวินิจฉัยตามสมควรแก่ความบกพร่องของสภาพจิตใจของคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำ ประกอบกับระยะเวลาและค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษาความบกพร่องของสภาพจิตใจของคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำ ทั้งนี้ ในกรณีที่พิสูจน์ได้ว่าเป็นกรณีคู่สมรสฝ่ายผู้ต้องรับผิดชอบก่อให้เกิดขึ้น โดยมุ่ง

ประสงค์ให้อีกฝ่ายหนึ่งไม่อาจทนได้จนต้องฟ้องหย่า ควรมีการนำแนวคิดในเรื่องการกำหนดค่าเสียหายเชิงลงโทษ (Punitive Damages) ซึ่งเป็นการกำหนดค่าเสียหายในลักษณะที่มีได้มุ่งประสงค์เพื่อการชดเชยตามความเสียหายที่เกิดขึ้นจริงเพียงอย่างเดียว แต่มีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการลงโทษผู้ที่กระทำผิดและป้องปรามมิให้บุคคลอื่นมีพฤติกรรมเช่นเดียวกับผู้กระทำผิดในอนาคต (Chomsevok, 2550) มากำหนดให้คู่สมรสฝ่ายที่กระทำผิดต้องชดเชยค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจในจำนวนที่เพิ่มมากขึ้นให้แก่คู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำ ซึ่งนอกจากจะเป็นการป้องปรามการกระทำในลักษณะดังกล่าวที่จะเกิดขึ้นในอนาคตแล้ว ยังเป็นการส่งเสริมให้บุคคลในสังคมตระหนักถึงความสำคัญในเรื่องของสภาพจิตใจ และหลีกเลี่ยงการกระทำที่จะก่อให้เกิดผลกระทบต่อสภาพจิตใจของคู่สมรสอีกด้วย

สรุปและข้อเสนอแนะ

1. เพื่อให้การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) สามารถพิจารณาเป็นเหตุหย่าได้ในทุกกรณี ประกอบกับการนำแนวคิดอติวิสัยมาใช้เป็นแนวทางการพิสูจน์การบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) เพื่อลดภาระการพิสูจน์ของคู่สมรสฝ่ายที่ถูกกระทำในการพิสูจน์พฤติการณ์หรือความร้ายแรงของการกระทำต่อศาล จึงควรมีการแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1516 (11) โดยบัญญัติว่า “คู่สมรสฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งกระทำละเมิดต่ออารมณ์และจิตใจของคู่สมรสอีกฝ่าย อันเป็นการทำให้คู่สมรสอีกฝ่ายเกิดความสงสัยในความเป็นจริงหรือสติสัมปชัญญะของตน หรือเป็นการบั่นทอนความมั่นคงทางอารมณ์และจิตใจของคู่สมรสอีกฝ่าย และคู่สมรสอีกฝ่ายไม่สามารถคาดหวังอย่างสมเหตุสมผลว่าจะสามารถอยู่ร่วมกันฉันคู่สมรสโดยปกติสุขได้อีกต่อไป อีกฝ่ายนั้นฟ้องหย่าได้”

2. เพื่อให้คู่สมรสที่ถูกกระทำการบั่นทอนหรือการควบคุมจิตใจ (Gaslighting) มีสิทธิได้รับการเยียวยาที่เหมาะสมตามกฎหมายจากคู่สมรสที่เป็นผู้กระทำซึ่งเป็นฝ่ายต้องรับผิดชอบภายหลังการหย่า ในเรื่องค่าเลี้ยงชีพควรกำหนดให้ศาลพิจารณาจากความบกพร่องของสภาพจิตใจเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการพิจารณากำหนดค่าเลี้ยงชีพ อีกทั้งควรมีการกำหนดบทบัญญัติเพิ่มเติมในเรื่องค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ โดยบัญญัติดังนี้

“มาตรา 1525/1 กรณีที่เหตุแห่งการหย่าตามมาตรา 1516 (11) เกิดขึ้นเพราะคู่สมรสฝ่ายผู้ต้องรับผิดชอบก่อให้เกิดขึ้น และทำให้อีกฝ่ายหนึ่งไม่อาจทนได้จนต้องฟ้อง

หย่า อีกฝ่ายหนึ่งมีสิทธิได้รับค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจจากฝ่ายที่ต้องรับผิดชอบ

หากกรณีตามวรรคหนึ่ง เกิดขึ้นเพราะคู่สมรสฝ่ายผู้ต้องรับผิดชอบก่อให้เกิดขึ้น โดยมุ่งประสงค์ให้อีกฝ่ายหนึ่งไม่อาจทนได้จนต้องฟ้องหย่า อีกฝ่ายหนึ่งมีสิทธิได้รับค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจเป็นสองเท่าจากฝ่ายที่ต้องรับผิดชอบ

ค่าฟื้นฟูสภาพจิตใจตามมาตรา นี้ ให้ศาลวินิจฉัยตามสมควรแก่ความบกพร่องของสภาพจิตใจของคู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่ง โดยพิจารณาระยะเวลาและค่าใช้จ่ายในการบำบัดรักษาความบกพร่องของสภาพจิตใจของคู่สมรสอีกฝ่ายหนึ่งประกอบด้วย โดยศาลจะสั่งให้ชำระครั้งเดียวหรือแบ่งชำระเป็นงวดๆ มีกำหนดเวลาตามที่ศาลจะเห็นสมควรก็ได้”

เอกสารอ้างอิง (ภาษาอังกฤษ)

- Beckett, P. (2022). *Fact finding hearing on domestic abuse*. Wilson Solicitors. Retrieved from <https://www.wilsonllp.co.uk/news/fact-finding-hearing-on-domestic-abuse>
- Cambridge University. (n.d.). *Gaslighting*. In *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/gaslighting>
- Chomsevak, P. (2007). *Punitive Damages in Torts* [Master's thesis, Thammasat University].
- Cleveland Clinic. (2024). *Understanding gaslighting: What it means, how to recognize it and what to do*. <https://health.clevelandclinic.org/gaslighting>
- Danker, G. (2023). *Proving unreasonable behaviour for a divorce in Singapore*. Titanium Law Chambers. Retrieved from <https://www.titaniumlaw.com.sg/proving-unreasonable-behaviour-for-a-divorce-in-singapore/>
- Gloria James-Civetta & Co. (n.d.). *Unreasonable behaviour – fault basis divorce and what it means*. Retrieved from <https://www.singaporedivorcelawyer.com.sg/unreasonable-behaviour-fault-basis-divorce-and-what-it-means/>
- High Court of Justice Family Division. (2022). *Re B-B (Domestic Abuse: Fact-Finding) [2022] EWHC 108 (Fam)*.
- Italie, L. (2022). *Gaslighting is Merriam-Webster's word of the year for 2022*. Associated Press. Retrieved from <https://apnews.com/article/word-of-the-year-2022-80d02a3e0a347e542466571ca9cdb2ef>
- Johnson, J. (2024). *Reasonable person standard: Legal definition and examples*. Forbes. <https://www.forbes.com/advisor/legal/personal-injury/reasonable-person-standard/>

- Klein, W., Li, S., & Wood, S. (2023). A qualitative analysis of gaslighting in romantic relationships. *Personal Relationships*, 30(4), 1316–1340. <https://doi.org/10.1111/pere.12510>
- Knapp, D. R. (2020). Fanning the flames: Gaslighting as a tactic of psychological abuse and criminal prosecution. *Albany Law Review*, 83(1), 313-337.
- Podosky, P.-M. C. (2021). Gaslighting, first and second order. *Hypatia*, 36(1), 207–227. <https://doi.org/10.1017/hyp.2020.54>
- Quinn, D. (2023). *Gaslighting*. Sandstone Care. Retrieved from. <https://www.sandstonecare.com/blog/gaslighting/>
- Simachokedee, N. (2016). *DIVORCE ON IRRETRIEVABLE BREAKDOWN OF MARRIAGE: COMPARED WITH FOREIGN LAW* [Master's thesis, Thammasat University].
- Singapore Personal Lawyers. (2024, May 31). *Understanding how Singapore courts determine wife maintenance during a divorce*. Retrieved from <https://yylee.sg/understanding-how-singapore-courts-determine-wife-maintenance-during-a-divorce/>
- Sirisavad, P. (2021). *Family torts under Section 420 of the Thai Civil and Commercial Code: A study of intrafamily liability*. [Master's thesis, Thammasat University].
- Sweet, P. L. (2019). The sociology of gaslighting. *American Sociological Review*, 84(5), 851-871. <https://doi.org/10.1177/0003122419874843>
- Tager-Shafir, T., Szepeswol, O., Dvir, M., & Zamir, O. (2024). The gaslighting relationship exposure inventory: Reliability and validity in two cultures. *Journal of Social and Personal Relationships*, 41(10), 3123–3146. <https://doi.org/10.1177/02654075241266942>
- Tan, D. (n.d.). *Grounds for divorce under the Women's Charter*. PKWA Law Practice LLC. Retrieved from <https://pkwalaw.com/grounds-for-divorce/>
- The Law Superstore Team. (2022). *8 common examples of unreasonable behaviour in a divorce*. The Law Superstore. Retrieved from <https://www.thelawsuperstore.co.uk/family/help-and-advice/unreasonable-behaviour-divorce-examples>
- Tobin, J. (n.d.). *Psychological and emotional abuse*. Retrieved from <https://jamestobinphd.com/psychological-and-emotional-abuse/>
- Vaughan, M. (2022). *Re B-B (Domestic Abuse Fact-Finding) (Rev 1) [2022] EWHC 108 (Fam)*. Oriel Chambers. Retrieved from <https://www.orielchambers.co.uk/news/re-b-b-domestic-abuse-fact-finding-rev-1-2022-ewhc-108-fam>